

صلى الله عليه وسلم

دانشگاه بیرجند

دانشکده علوم تربیتی و روانشناسی

گروه علم اطلاعات و دانش‌شناسی

پایان‌نامه برای دریافت درجه کارشناسی ارشد

علم اطلاعات و دانش‌شناسی

ابعاد فقر اطلاعاتی از منظر جهانی شدن در بستر رفتار اطلاعاتی دانشجویان

تحصیلات تکمیلی دانشگاه بیرجند

استاد راهنما

دکتر محمدرضا کیانی

استاد مشاور

دکتر محسن نوکاریزی

نگارش

سمیه رجبی

تابستان ۱۳۹۳

ماحصل آموختہ ہایم را تقدیم می‌کنم بہ آنان کہ مرا آسانی شان آرام بخش آلام زمینی ام است

بہ استوارترین نگہ گاہم، دستان پر مهر پدرم

بہ سبزترین نگاه زندگیم، چنان سبز مادرم

کہ حرچہ آموختم در کتب عشق ثما آموختم و حرچہ بگوختم قطره ای از دریای بی کران مهربانتان را سپاس توانم بگویم.

امروز سستی ام بہ امید شاست و فردا کلید باغ بہ شتم رضای ثا

رہ آوردی کران سنگ ترا ز این ارزان نداشتم تا بہ خاک پستان نثار کنم، باشد کہ حاصل تلاشم نسیم کوزہ غبار محنتان را بزوداید.

بوسہ بردستان پر مهرتان

باتقدیر و شکر بیکران از استاد کرامیم جناب آقای دکتر محمد رضا کیانی کہ از محضر پر فیض تدریس شان بهره برده ام.

و باشکر و سپاس از استاد ارجمند، جناب آقای دکتر حسن موکاریزی بہ دلیل راهنمایی ہای بی چند داشت ایشان کہ بسیاری از سختی ہا را برایم آسان نمودند.

باشکر شایستہ از استاد بزرگوار، جناب آقای دکتر محمد جواد ہاشم زاوہ و نیز استاد فرہینتہ، سرکار خانم دکتر لیلی سینی کہ زحمت داوری این پایان نامہ را قبول نمودند.

و باسپاس فراوان خدمت دستان مہربانم خانم ہاپور و صدائی، رستی، جانی و خرنندی.

و بہد کسائی کہ بہ نوعی مراد این امریاری نمودند.

چکیده فارسی

مقدمه / زمینه: در عصر حاضر، اساس و ابزار هر فعالیتی اطلاعات است، در عصر اطلاعات، فقر اطلاعاتی یکی از مسائل مهم و جدی است که هر جامعه‌ای به خصوص جوامع جهان سوم باید به آن توجه کرده و مورد بررسی و کنکاش قرار دهند. فقر اطلاعاتی در میان دانشجویان (به خصوص دانشجویان تحصیلات تکمیلی) به عنوان آینده‌سازان کشور معضلی است که نمی‌توان به راحتی از آن گذشت. همچنین عوامل متعددی در میزان فقر اطلاعاتی نقش دارد که یکی از این عوامل جهانی شدن است.

هدف: هدف از پژوهش حاضر سنجیدن میزان فقر اطلاعاتی دانشجویان تحصیلات تکمیلی دانشگاه بیرجند بر اساس چهار شاخص آن (اضافه بار اطلاعاتی، خلأ اطلاعاتی، نابرابری اطلاعاتی و شکاف دیجیتالی) و همچنین سنجیدن نقش جهانی شدن در فقر اطلاعاتی و شاخص‌های آن از نظر دانشجویان تحصیلات تکمیلی دانشگاه بیرجند می‌باشد.

روش‌شناسی: این پژوهش از نظر هدف کاربردی و از نظر تجزیه و تحلیل فرضیه‌ها توصیفی بود. گردآوری داده‌ها به روش پیمایشی انجام شد. جامعه آماری شامل دانشجویان تحصیلات تکمیلی دانشگاه بیرجند در چهار حوزه علوم انسانی و اجتماعی، علوم پایه، علوم کشاورزی و فنی و مهندسی بود که در نیم‌سال دوم سال تحصیلی ۹۳-۱۳۹۲ مشغول به تحصیل بودند. نمونه‌گیری به روش تصادفی طبقه‌ای غیرنسبیتی انجام گرفت که بر این اساس تعداد نمونه ۱۲۰ نفر انتخاب شد. در این پژوهش از دو پرسشنامه استفاده شد، پرسشنامه اول به منظور سنجیدن میزان فقر اطلاعاتی کاربران و پرسشنامه دیگر با هدف سنجیدن میزان نقش جهانی شدن در هریک از شاخص‌های فقر اطلاعاتی، از نظر کاربران طراحی شده است. پرسشنامه‌ها در مجموع شامل ۵۴ گویه بود.

یافته‌ها و نتایج: میزان فقر اطلاعاتی دانشجویان به طور کلی بیش‌تر از حد متوسط بود. اما میزان فقر اطلاعاتی در شاخص‌های مختلف، متفاوت بود. به این معنا که بیش‌ترین میزان فقر اطلاعاتی در بین دانشجویان تحصیلات تکمیلی مربوط به شاخص نابرابری اطلاعاتی بود و بعد از آن شکاف دیجیتالی و خلأ اطلاعاتی قرار داشتند و میزان اضافه بار اطلاعاتی کمتر از حد متوسط بود. در بحث مربوط به نقش جهانی شدن در تغییر میزان فقر اطلاعاتی از نظر دانشجویان، نتایج نشان داد که به طور کلی از نظر دانشجویان تحصیلات تکمیلی، جهانی شدن در افزایش میزان فقر اطلاعاتی نقشی ندارد و در کل نقش کاهشی دارد. درباره هر کدام از شاخص‌های فقر اطلاعاتی باید گفت که از نظر دانشجویان جهانی شدن در کاهش یا افزایش دو شاخص اضافه بار اطلاعاتی و نابرابری اطلاعاتی نقشی ندارد اما در کاهش میزان فقر خلأ اطلاعاتی و شکاف دیجیتالی نقش دارد.

اصالت و ارزش: این پژوهش از نظر بررسی هر چهار شاخص فقر اطلاعاتی با هم و بررسی نقش جهانی شدن در فقر اطلاعاتی، نوآورانه است. یافته‌های این پژوهش می‌تواند نوعی آگاهی‌رسانی به مدیران در خصوص وضعیت فقر اطلاعاتی دانشجویان باشد.

کلید واژه‌ها: فقر اطلاعاتی، جهانی شدن، رفتار اطلاعاتی، دانشجویان تحصیلات تکمیلی، دانشگاه بیرجند.

فهرست مندرجات

فصل اول: معرفی پژوهش	۱
درآمد	۲
۱-۱. مقدمه و بیان مسأله پژوهش	۲
۱-۲. اهمیت و ضرورت پژوهش	۶
۱-۳. اهداف پژوهش	۷
۱-۴. فرضیه‌های پژوهش	۷
۱-۵. تعاریف عملیاتی و مفهومی	۸
۱-۵-۱. فقر اطلاعاتی	۸
۱-۵-۱-۱. اضافه‌بار اطلاعاتی	۸
۱-۵-۱-۲. خلأ اطلاعاتی	۹
۱-۵-۱-۳. نابرابری اطلاعات	۹
۱-۵-۱-۴. شکاف دیجیتالی	۹
۱-۵-۲. جهانی شدن	۹
۱-۵-۳. رفتار اطلاعاتی	۱۰
۱-۵-۴. دانشجویان تحصیلات تکمیلی	۱۰
فصل دوم: مبانی نظری و پیشینه پژوهش	۱۱
درآمد	۱۲
۱-۲. مبانی نظری	۱۲
۱-۲-۱. فقر اطلاعاتی	۱۲
۱-۲-۱-۱. رفتار اطلاعاتی	۱۵
۱-۲-۱-۲. تاریخچه	۱۵
۱-۲-۱-۳. تعریف و نظریه	۱۶
۱-۲-۱-۴. رویکردهای مطالعاتی به فقر اطلاعاتی	۱۷
۱-۲-۱-۵. مهم‌ترین جنبه‌های فقر اطلاعات	۱۹

- ۱۹ ۶-۱-۱-۲. دلایل اصلی فقر اطلاعاتی
- ۲۱ ۷-۱-۱-۲. شاخص‌ها
- ۲۱ ۱-۷-۱-۱-۲. اضافه بار اطلاعاتی
- ۲۲ ۲-۷-۱-۱-۲. خلأ اطلاعاتی
- ۲۳ ۳-۷-۱-۱-۲. نابرابری اطلاعاتی
- ۲۴ ۴-۷-۱-۱-۲. شکاف دیجیتالی
- ۲۵ ۸-۱-۱-۲. جامعه غنی اطلاعاتی
- ۲۶ ۲-۱-۲. جهانی شدن
- ۲۷ ۱-۲-۱-۲. جهانی شدن از لحاظ لغوی
- ۲۸ ۳-۲-۱-۲. جهانی شدن از لحاظ مفهومی
- ۲۹ ۴-۲-۱-۲. عوامل مؤثر در پدیده جهانی شدن
- ۲۹ ۵-۲-۱-۲. تاریخچه جهانی شدن
- ۳۰ ۶-۲-۱-۲. تفاوت جهانی شدن با جهانی سازی
- ۳۱ ۷-۲-۱-۲. تأثیرات جهانی شدن
- ۳۱ ۸-۲-۱-۲. نظریه‌ها و تعاریف
- ۳۲ ۹-۲-۱-۲. ابعاد جهانی شدن
- ۳۳ ۱۰-۲-۱-۲. جهانی شدن، اطلاعات و فناوری اطلاعات
- ۳۴ ۳-۱-۲. نقش جهانی شدن در فقر اطلاعاتی
- ۳۴ ۱-۳-۱-۲. اضافه بار اطلاعاتی و جهانی شدن
- ۳۵ ۲-۳-۱-۲. خلأ اطلاعاتی و جهانی شدن
- ۳۵ ۳-۳-۱-۲. نابرابری اطلاعات و جهانی شدن
- ۳۷ ۴-۳-۱-۲. شکاف دیجیتالی و جهانی شدن
- ۳۹ ۲-۲. پیشینه‌های پژوهش
- ۳۹ ۱-۲-۲. پیشینه‌های مربوط به فقر اطلاعاتی
- ۳۹ ۱-۱-۲-۲. پژوهش‌های کیفی
- ۴۱ ۲-۱-۲-۲. مقالات مروری
- ۴۲ ۳-۱-۱-۲. پیشینه‌های مربوط به شاخص‌های فقر اطلاعاتی

۴۴ پژوهش‌های انجام شده در رابطه با جهانی شدن
۴۶ استنتاج از پیشینه پژوهش
۴۷ فصل سوم: روش‌شناسی پژوهش
۴۸ درآمد
۴۸ ۱-۳. نوع و روش پژوهش
۴۹ ۲-۳. جامعه آماری پژوهش
۴۹ ۳-۳. حجم نمونه و روش نمونه‌گیری
۵۱ ۴-۳. ابزار و روش گردآوری داده‌ها
۵۲ ۵-۳. روایی و پایایی ابزار گردآوری داده‌ها
۵۲ ۶-۳. روش‌های آماری برای تجزیه و تحلیل داده‌ها
۵۳ ۷-۳. آزمون فرض نرمال بودن متغیرها
۵۳ ۸-۳. محدودیت‌ها و دشواری‌های پژوهش
۵۴ فصل چهارم: یافته‌های پژوهش
۵۵ درآمد
۵۵ ۱-۴. توصیف و تحلیل داده‌های جمعیت شناختی
۵۶ ۱-۱-۴. داده‌های جمعیت شناختی (جنسیت)
۵۷ ۲-۱-۴. داده‌های جمعیت شناختی (حوزه تحصیلی)
۶۰ ۳-۱-۴. داده‌های جمعیت شناختی (مقطع تحصیلی)
۶۱ ۴-۱-۴. داده‌های جمعیت شناختی (گروه‌های سنی)
۶۳ ۲-۴. آماره‌های توصیفی متغیرهای مورد مطالعه در نمونه
۶۴ ۳-۴. تحلیل استنباطی داده‌های پژوهش
۶۵ ۱-۳-۴. آزمون فرضیه اصلی اول
۶۹ ۲-۳-۴. آزمون فرضیه اصلی دوم
۷۲ ۴-۴. جمع‌بندی یافته‌ها
۷۴ فصل پنجم: بحث و نتیجه‌گیری
۷۵ درآمد
۷۵ ۱-۵. خلاصه پژوهش

۷۸	۲-۵. خلاصه یافته‌های پژوهش و بحث در مورد آن‌ها
۷۸	۱-۲-۵. یافته‌های جمعیت شناختی
۸۰	۲-۲-۵. یافته‌های تحلیلی استنباطی
۸۶	۳-۵. نتیجه‌گیری کلی
۸۷	۴-۵. پیشنهادهای برخاسته از پژوهش
۸۸	۵-۵. پیشنهاد برای پژوهش‌های آینده
۷۵	فهرست منابع
۹۲	پیوست
۹۸	چکیده لاتین

فهرست جدول‌ها، نمودارها

- جدول ۳-۱. حجم نمونه آماری به تفکیک حوزه‌ها، مقاطع تحصیلی و جنسیت ۵۰
- جدول ۳-۲. امتیازدهی به هر کدام از گویه‌ها در دو پرسشنامه ۵۱
- جدول ۳-۳. سرفصل هر یک از شاخص‌ها در دو پرسشنامه ۵۲
- جدول ۳-۴. ضریب آلفای کرونباخ برای داده‌های نهایی پرسشنامه‌ها ۵۲
- جدول ۳-۵. نتایج آزمون نرمال بودن متغیرهای اصلی پژوهش ۵۳
- جدول ۴-۱. توزیع فراوانی اعضای نمونه بر اساس متغیرهای جنسیت، حوزه تحصیلی، ۵۶
- جدول ۴-۲. آماره‌های توصیفی و آزمون مقایسه میانگین متغیرهای فقر اطلاعاتی و ۵۷
- جدول ۴-۳. آماره‌های توصیفی و آزمون مقایسه میانگین متغیرهای فقر اطلاعاتی و ۵۸
- جدول ۴-۴. آماره‌های توصیفی و آزمون مقایسه میانگین متغیرهای فقر اطلاعاتی و ۶۰
- جدول ۴-۵. آماره‌های توصیفی و آزمون مقایسه میانگین متغیرها بر حسب گروه‌های ۶۲
- جدول ۴-۶. آماره‌های توصیفی متغیرهای اصلی و شاخص‌های آن در نمونه ۶۳
- نمودار ۴-۱. میانگین فقر اطلاعاتی دانشجویان تحصیلات تکمیلی در شاخص‌های مختلف ۶۴
- جدول ۴-۷. آزمون تی یک نمونه‌ای برای مقایسه میانگین دو متغیر اصلی با حد متوسط ۶۴
- جدول ۴-۸. آزمون تی یک نمونه‌ای برای مقایسه میانگین شاخص‌های مربوط به ۶۵
- جدول ۴-۹. آزمون تی یک نمونه‌ای برای مقایسه میانگین میزان فقر اطلاعاتی دانشجویان ۶۶
- جدول ۴-۱۰. آزمون تی یک نمونه‌ای برای مقایسه میانگین میزان اضافه بار اطلاعاتی ۶۶
- جدول ۴-۱۱. آزمون تی یک نمونه‌ای برای مقایسه میانگین میزان خلأ اطلاعاتی ۶۷
- جدول ۴-۱۲. آزمون تی یک نمونه‌ای برای مقایسه میانگین میزان نابرابری اطلاعاتی ۶۸
- جدول ۴-۱۳. آزمون تی یک نمونه‌ای برای مقایسه میانگین میزان شکاف دیجیتالی ۶۹
- جدول ۴-۱۴. آزمون تی یک نمونه‌ای برای میزان نقش جهانی شدن بر افزایش ۶۹
- جدول ۴-۱۵. آزمون تی یک نمونه‌ای برای مقایسه میانگین میزان نقش جهانی شدن بر ۷۰
- جدول ۴-۱۶. آزمون تی یک نمونه‌ای برای مقایسه میانگین میزان نقش جهانی شدن بر ۷۱
- جدول ۴-۱۷. آزمون تی یک نمونه‌ای برای مقایسه میانگین میزان نقش جهانی شدن در ۷۱
- جدول ۴-۱۸. آزمون تی یک نمونه‌ای برای مقایسه میانگین میزان نقش جهانی شدن در ۷۲
- شکل ۵-۱. ارتباط بین جهانی شدن و اضافه بار اطلاعاتی به شکل غیرمستقیم ۸۴

فصل اول

معرفی پژوهش

درآمد

در این فصل ابتدا به معرفی پژوهش و جایگاه آن در حوزه علم اطلاعات و دانش‌شناسی پرداخته می‌شود و اهمیت موضوع و ضرورت پرداختن به این موضوع، مورد بحث قرار می‌گیرد. سپس هدف‌ها و فرضیه‌های آن ارائه شده و در نهایت مفاهیم و اصطلاح‌های مهم مورد استفاده در این پژوهش، به صورت مفهومی و عملیاتی تعریف می‌شود.

۱-۱. مقدمه و بیان مسأله پژوهش

بر خلاف گذشته که تمایز میان جوامع بر پایه چهار شاخصه دوران صنعتی (سرمایه، ماشین‌آلات، مواد اولیه و نیروی انسانی) استوار بود، امروزه، آنچه که کشوری را از نظر پیشرفته بودن در سطح اول، دوم یا سوم جهان قرار می‌دهد، میزان اطلاعاتی است که آن کشور تولید می‌کند، در دسترس قرار می‌دهد و به کار می‌گیرد (داورپناه، ۱۳۹۱).

تولید و دسترسی به اطلاعات جدید، از مشخصه‌های اصلی جوامع پیشرفته است. اطلاق عصر اطلاعات به دنیای کنونی بیانگر اهمیت اطلاعات است (رحیمی و بیگدلی، ۱۳۸۹). به گفته هابرماس^۱ (۱۹۸۹)، دسترسی به اطلاعات پیش‌شرط اساسی و لازم برای توسعه شخصی و همچنین مشارکت اجتماعی، اقتصادی و سیاسی است. همچنین از نظر چی، لی و یانگ^۲ (۲۰۱۱)، هنگامی که انسان وارد عصر اطلاعات شد، اطلاعات به مهم‌ترین منابع، مواد و انرژی تبدیل شد. کسی که بتواند اطلاعات بیشتری به دست آورد در رقابت‌های اجتماعی، موقعیت غالب و مسلط را اشغال خواهد کرد.

بنابراین می‌توان گفت اطلاعات قدرت است و مهم این است که به منبع قدرت تبدیل شود. این امر در صورتی رخ می‌دهد که زیرساخت اطلاعاتی وجود داشته و افراد دارای مهارت دسترسی به اطلاعات باشند (بریتز^۳، ۲۰۰۴). در عصری که به عصر اطلاعات اطلاق می‌شود هیچ جامعه‌ای نمی‌تواند بدون

¹. Habermas

². Chen & Liu & Yang

³. Britz

اطلاعات بقا داشته باشد. در این عصر نیاز اولیه هر جامعه، دسترسی به اطلاعات برای رسیدن به پیشرفت در همه زمینه‌های سیاسی، اقتصادی، فرهنگی و غیره می‌باشد.

از سوی دیگر به نظر عظیمی (۱۳۶۹) فقر^۱ در مفهوم فلسفی و عمیق خود به دو موضوع احساس نیاز و ارضای نیاز باز می‌گردد. در این مفهوم فقر عبارت است از احساسی که در اثر فاصله زمانی بین احساس نیاز و ارضای نیاز به وجود می‌آید؛ بنابراین چون به صورت طبیعی، مفهوم احساس نیاز همیشه مقدم بر ارضای نیاز است، بدیهی است که فقر همیشه در این مفهوم عمیق در جامعه بشری وجود خواهد داشت. یکی از انواع فقر که توجه به آن و نمودهایش در زمان ما افزایش یافته، فقر اطلاعاتی است.

فقر اطلاعاتی^۲ که به عنوان یک مفهوم، اولین بار طی دهه ۱۹۵۰ به کار رفت، بر اقتصاد، توسعه فرهنگی و سیاسی- اجتماعی کشورهای جهان سوم تأثیر منفی داشته است (بریتز، ۲۰۰۴). فقر اطلاعاتی نتیجه تمایز بین کسانی است که به اطلاعات فراوان دسترسی دارند و کسانی که به این اطلاعات دسترسی ندارند و حتی شاید ارزش اطلاعات را درک نمی‌کنند و نمی‌دانند اطلاعات چگونه می‌تواند به آن‌ها در زندگی روزمره کمک کند. فقر اطلاعاتی تنها نتیجه اطلاعات اندک نیست، بلکه اطلاعات فراوان نیز فقر اطلاعاتی ایجاد می‌کند (گولدینگ^۳، ۲۰۰۱).

عصر اطلاعات که از ویژگی‌های آن جهانی شدن و نظام سرمایه‌داری و استفاده از فناوری‌های اطلاعاتی و ارتباطی است، شکل جدیدی از فقر را در معرض دیدگان میلیون‌ها انسان در سراسر جهان قرار داده است. فقر اطلاعاتی به عنوان شکلی از فقر نه تنها بر استقلال جوامع تأثیر می‌گذارد، بلکه بیانگر آن است که جوامع فقیر اطلاعاتی، از نظر اطلاعات وابستگی فراوانی به جوامع غنی دارند. رشد بی‌وقفه فناوری سبب رشد چشمگیر در صنایع دانش- محور کشورهای توسعه یافته شده است و فاصله بین کشورهای ثروتمند و فقیر را افزایش داده است و منجر به پیدایش عبارات کشورهای غنی اطلاعاتی^۴ و فقیر اطلاعاتی شده است (رحیمی و بیگدلی، ۱۳۸۹).

به طور کلی در جامعه اطلاعاتی، توسعه بزرگراه‌های اطلاعاتی، شکاف قبلی بین ثروتمند و فقیر را بیشتر و وسیع‌تر کرده و طبقه فقیر اقتصادی به طبقه فقیر اطلاعاتی امروز تبدیل شده است. جهانی شدن^۵ که مهم‌ترین عامل آن اقتصاد است و پویایی اقتصاد در جهانی شدن که مهم‌ترین عامل آن قدرت الکترونیکی و داده‌ها است، سبب شده‌اند که نابرابری در سطح جهان افزایش یابد. می‌بینیم که در اقتصاد

1. Poverty

2. Information poverty

3. Goulding

4. Information rich

5. Globalization

باز^۱ کسانی حرف اول را می‌زنند که در گردونه بسیار پیچیده و سریع جهان توان رقابت داشته باشند. همچنین توان رقابت کسانی در این گردونه افزون‌تر است که اطلاعات بیشتری داشته باشند (داورپناه، ۱۳۹۱). فقر اطلاعاتی مسائل و مشکلات زیادی را برای کشورهای جهان سوم به وجود آورده و زندگی آنان را در همه جوانب تحت تأثیر قرار داده است. در ادامه این بحث سعی می‌شود به این مسائل به طور مختصر پرداخته شود.

شرایط فقر اطلاعاتی در جهان سؤالات اخلاقی جدی از قبیل حق دسترسی به اطلاعات و فناوری برای توسعه، نابرابری در توزیع محصولات اطلاعاتی و سطح بالای بی‌سوادی اطلاعاتی جهان را سبب شده است. فاصله بین فقیر و غنی در اثر جهانی شدن اقتصاد و استفاده از فناوری اطلاعات در حال گسترش است (بریتز و بلیگنات^۲، ۲۰۰۱). همچنین فقر اطلاعاتی موجب بی‌نظمی و آشفتگی در جامعه انسانی شده است (آقا بخشی، ۱۳۸۴) و این شکل از فقر و بیگانگی با اطلاعات تنها به افراد محدود نمی‌شود، بلکه بر ملت‌ها و جوامع درون ملت‌ها نیز تأثیر می‌گذارد و باعث می‌شود که کشورهای جهان سوم با فرایندهای اقتصادی، اشکال ارتباطی و همچنین زمینه اطلاعاتی محلی و بومی بیگانه شوند؛ بنابراین، نه تنها از خود بیگانگی در این کشورها تقویت پیدا می‌کند، بلکه این کشورها، به طور فزاینده‌ای به کشورهای غنی اطلاعاتی برای دسترسی به اطلاعات مربوط و ضروری و مورد نیاز برای توسعه خود وابسته می‌شوند (بریتز، ۲۰۰۶). البته باید گفت که مسأله فقر اطلاعاتی ممکن است به صورت فردی و یا اجتماعی وجود داشته باشد، جنبه اجتماعی بودن آن نیز می‌تواند شامل فقیران اطلاعاتی در جامعه غنی اطلاعاتی و غنی اطلاعاتی در جامعه فقیر اطلاعاتی باشد که این گروه با مشکلات جدی‌تری روبرو هستند.

عامل مهمی که در افزایش فقر اطلاعاتی تأثیر بسزایی دارد، نبود زیرساخت‌های اطلاعاتی و ارتباطی^۳ است. این مشکل که تقریباً همه کشورهای در حال توسعه فاقد زیرساخت‌های اطلاعاتی هستند، عواقب وخیمی برای بسیاری از این کشورها دارد، آن‌ها به طور مؤثری از اقتصاد جهانی مبتنی بر اطلاعات طرد می‌شوند. علاوه بر این، این کشورها در بسیاری از اشتراک‌گذاری‌های دانش جهانی کنار گذاشته می‌شوند (بریتز، ۲۰۰۶). آنجل^۴ (۱۹۹۵) هشدار می‌دهد، کسانی که شاهراه‌های اطلاعاتی را از دست داده‌اند محکوم به شکست هستند.

از سوی دیگر فقر اطلاعاتی بر کیفیت زندگی تعداد زیادی از مردم جهان تأثیرات منفی دارد و دارای پیامدهای قابل توجه اجتماعی، سیاسی، فرهنگی و اقتصادی است. فقر اطلاعاتی موضوعی اخلاقی است

۱. اقتصاد باز به اقتصادی می‌گویند که تجارت خارجی و تماس‌های مالی و غیر مالی با بقیه کشورهای جهان دارد در چنین اقتصادی هر فردی می‌تواند بدون هیچ مانعی با طرف‌های خارجی خود روابط اقتصادی و بازرگانی برقرار کند.

۲. Blignaut

۳. مجموعه‌ای از شبکه‌های ارتباطی و نرم‌افزارهای مربوط به آن.

۴. Angell

که نه تنها بر فرد از لحاظ شأن و آزادی انسان تأثیر دارد، بلکه توانایی افراد و جوامع را برای گسترش و توسعه محدود می‌کند. به دنبال مطالب ذکر شده در مورد مسأله فقر اطلاعاتی، به چهار شاخص آن در این پژوهش (اضافه بار اطلاعاتی^۱، خلأ اطلاعاتی^۲، نابرابری اطلاعاتی^۳ و شکاف دیجیتالی^۴) پرداخته می‌شود.

هر شهروند از ابتدای صبح که زندگی روزانه را آغاز می‌کند از طریق رادیو، تلویزیون، تلفن، مطبوعات، اینترنت و انواع دیگر ابزارهای رسانه‌ای در معرض دریافت انبوه پیام‌های مفید و غیرمفید قرار می‌گیرد. این بمباران اطلاعاتی می‌تواند اثرات سوئی بر سلامت جسمی و روحی شهروندان داشته باشد. آسیب‌های مغزی و آشفتگی‌های روحی، نتیجه دریافت این حجم گسترده از اطلاعات است که اندیشمندان حوزه ارتباطات از آن با عنوان پدیده «اضافه بار اطلاعاتی» هم یاد می‌کنند. با گسترده‌تر شدن شکل‌های مختلف تکنولوژی‌های ارتباطی، آمار و ارقام مربوط به مصرف رسانه‌ای شهروندان هر سال بالاتر می‌رود (مولایی، ۱۳۸۸).

به دلیل وسعت مسأله اضافه بار اطلاعاتی در سال‌های اخیر عبارت جدیدی با عنوان نشانگان (علائم) خستگی اطلاعات در سال ۱۹۹۶ برای تشریح طبیعت فرساینده شرایط، ابداع شد که گفته می‌شود سبب وقفه در امکانات تحلیلی، جستجوهای دائمی برای اطلاعات بیشتر، افزایش اضطراب و بی‌خوابی و خود تردیدی در تصمیم‌گیری می‌شود. در جامعه اینترنت-محور، فرد می‌تواند در معرض اطلاعات فراوانی باشد، اما باز هم از نظر اطلاعاتی فقیر محسوب شود. فقر اطلاعاتی می‌تواند نتیجه وجود اطلاعات فراوان یا اندک باشد. این مسأله هم بر فقیر اطلاعاتی و هم بر انتقال اطلاعات تأثیر داشته است (گولدینگ، ۲۰۰۱).

یکی دیگر از شاخص‌های فقر اطلاعاتی که در این پژوهش مطرح می‌شود شکاف دیجیتالی است. مجمع عمومی سازمان ملل در ژوئن ۲۰۰۲ اعلام نمود که شکاف دیجیتالی احتمالاً بسیاری از کشورهای در حال توسعه را از نظر اقتصادی در حاشیه قرار خواهد داد. حتی اگر ملت‌های فقیر آن‌قدر شانس بیاورند که باسواد شوند و به یک زبان عمده تکلم کنند کاربری ایشان از اینترنت در زمینه فعالیت‌هایی چون بازرگانی به علت نبود کارت اعتباری، احتمالاً محدود خواهد شد چه برسد به اینکه بخواهند در محله‌های خود مایحتاجشان را به کمک اینترنت تهیه کنند (خاصه و سعادت، ۱۳۸۴).

به نظر می‌رسد همان‌گونه که رشد و پیشرفت بشر در دانش‌ها و علوم مختلف موجبات توسعه توانمندی او را در تولید فناوری‌های نو فراهم آورده و همچنین توسعه فناوری‌ها نیز به رشد و توسعه دانش کمک کرده، ضعف‌ها و مشکلات و نقص‌های موجود در گسترش دانش و اطلاعات نیز با کمبودهای ناشی از عدم رشد مناسب فناوری‌های ارتباطی، ارتباط مستقیم و تنگاتنگی دارد (درخشان، ۱۳۸۹). بروز

^۱. Information Overload

^۲. Information Vacuum

^۳. Information Inequality

^۴. Digital Divide

شکاف دیجیتالی تأثیرات زیادی در تجارت الکترونیک، اقتصاد و آموزش خواهد داشت. حاصل این امر عقب افتادگی در علوم و فناوری کشورهای در حال توسعه خواهد بود. عمیق تر شدن این شکاف به معنای فاصله گرفتن اقتصادی، سیاسی، اجتماعی و فرهنگی کشورها است که نتیجه آن تحمیل کالاها و تولیدات فرهنگی صاحبان تکنولوژی برای سست کردن باورها، سنتها و فرهنگ کشورهای در حال توسعه است که پیامدش نوعی استثمار فرهنگی، بحران بی هویتی نسل جوان، یأس و افسردگی در سطح جوامع خواهد بود (ماهنامه صنایع پلاستیک، ۱۳۹۰).

در ارتباط با مسأله خلأ اطلاعاتی می توان گفت که روش های زیادی برای کسب درآمد وجود دارد، اما روش های دسترسی به اطلاعات اندک است. فرد ممکن است فاقد مهارت های دسترسی به اطلاعات باشد، به این معنی که فاقد مهارت های رایانه ای به صورت کلی باشد و یا ممکن است فاقد مهارت های مرتبط با سیستم عامل و نیز مهارت های بازیابی اطلاعات مانند استفاده از منطق بولی و واژگان کنترل شده مناسب باشد. این عوامل هر کدام به نوبه خود در میزان دسترسی افراد به اطلاعات و افزایش فقر اطلاعات مؤثر هستند (سویتلند^۱، ۱۹۹۳ نقل در رحیمی، بیگدلی ۱۳۸۹).

در رابطه با فقر اطلاعاتی در جامعه مورد مطالعه یعنی دانشجویان تحصیلات تکمیلی دانشگاه بیرجند پژوهشی انجام نشده است و جای خالی پژوهشی بر مبنای بنیان های نظری در این جامعه احساس می شود، بنابراین مسأله اصلی پیش روی پژوهش حاضر در درجه نخست این است که فقر اطلاعاتی در جامعه مورد مطالعه به چه میزان است؟ و آیا می توان این جامعه را فقیر اطلاعاتی محسوب کرد؟ و همچنین نقش پدیده جهانی شدن در فقر اطلاعاتی از نظر کاربران تا چه حد است؟ در واقع در این پژوهش نقش جهانی شدن بر شاخص های مختلف فقر اطلاعاتی، بررسی می شود. در اینجا باید متذکر شد که دانشجویان تحصیلات تکمیلی دانشگاه بیرجند در حوزه های مختلف (دانشکده های علوم انسانی و اجتماعی، علوم کشاورزی، فنی و مهندسی و علوم پایه) مورد بررسی قرار می گیرند.

۱-۲. اهمیت و ضرورت پژوهش

با توجه به اهمیت اطلاعات، فقر اطلاعاتی و پیامدهای منفی آن و همچنین تأثیرات ویژه جهانی شدن بر این پدیده به خصوص در کشورهای جهان سوم، بررسی نقش جهانی شدن در فقر اطلاعاتی و دستیابی به راهکارهایی برای مقابله با فقر اطلاعاتی ضروری به نظر می رسد. لذا با انجام چنین پژوهشی در کشور و با تحلیل نتایج حاصل از آن می توان به ارائه راهکارها و رهنمودهایی برای جامعه مورد پژوهش پرداخت. انجام این پژوهش می تواند مسیر تازه ای در حوزه رفتار اطلاعاتی بگشاید.

^۱. Sweetland

مرور پیشینه‌ها نشان می‌دهد به مسأله فقر اطلاعاتی از منظر جهانی شدن چه در داخل و چه در خارج از ایران پرداخته نشده است. در این پژوهش سعی می‌شود ابعاد مختلف فقر اطلاعاتی از منظر جهانی شدن در میان دانشجویان تحصیلات تکمیلی دانشگاه بیرجند مورد بررسی قرار گیرد. حتی در مورد فقر اطلاعاتی به تنهایی نیز هیچ پژوهشی یافت نشده است که به همه ابعاد فقر اطلاعاتی مطرح شده در این پژوهش با هم دیگر بپردازد، بلکه در مقالات مختلف به یک یا دو شاخص فقر اطلاعاتی پرداخته‌اند، و همچنین پژوهشی یافت نشد که میزان فقر اطلاعاتی گروه خاصی را بر اساس این چهار شاخص بسنجند.

۱-۳. اهداف پژوهش

در این پژوهش هدف اصلی، بررسی و تبیین ابعاد فقر اطلاعاتی از منظر جهانی شدن در رفتار اطلاعاتی کاربران (دانشجویان تحصیلات تکمیلی دانشگاه بیرجند) است. در راستای رسیدن به هدف اصلی این پژوهش، بررسی میزان فقر اطلاعاتی دانشجویان در ابعاد مختلف (اضافه بار اطلاعاتی، خلأ اطلاعاتی، نابرابری اطلاعاتی و شکاف دیجیتالی) و همچنین بررسی ارتباط میان هر یک از ابعاد «فقر اطلاعاتی» و جلوه‌های «جهانی شدن» در عرصه اطلاعات و اطلاع‌رسانی، به عنوان اهداف فرعی این پژوهش در نظر گرفته خواهد شد. در این پژوهش هدف این است که از یک سو میزان فقر اطلاعاتی دانشجویان در ابعاد مختلف آن سنجیده شود و از سوی دیگر میزان نقش جهانی شدن در هر کدام از ابعاد فقر اطلاعاتی از نظر کاربران سنجیده شود، یعنی در نهایت به دنبال پاسخ به این پرسش است که از نظر کاربران، جهانی شدن باعث افزایش کدام بعد فقر اطلاعاتی و کاهش کدام بعد آن می‌شود؟

۱-۴. فرضیه‌های پژوهش

فرضیه اصلی اول: میزان فقر اطلاعاتی دانشجویان تحصیلات تکمیلی دانشگاه بیرجند بیش از حد متوسط است.

در ذیل این فرضیه، فرضیه‌های زیر قابل ارائه است:

- میزان فقر اطلاعاتی دانشجویان تحصیلات تکمیلی دانشگاه بیرجند، از بعد *اضافه بار اطلاعاتی*، بیش از حد متوسط است.
- میزان فقر اطلاعاتی دانشجویان تحصیلات تکمیلی دانشگاه بیرجند، از بعد *خلأ اطلاعاتی*، بیش از حد متوسط است.
- میزان فقر اطلاعاتی دانشجویان تحصیلات تکمیلی دانشگاه بیرجند، از بعد *نابرابری اطلاعاتی*، بیش از حد متوسط است.
- میزان فقر اطلاعاتی دانشجویان تحصیلات تکمیلی دانشگاه بیرجند، از بعد *شکاف دیجیتالی*، بیش از حد متوسط است.

فرضیه اصلی دوم: از نظر کاربران، جهانی شدن در افزایش میزان فقر اطلاعاتی، بیش از حد متوسط نقش دارد.

در ذیل این فرضیه، فرضیه‌های زیر قابل ارائه است:

- از نظر کاربران، جهانی شدن در افزایش میزان فقر اطلاعاتی از بعد اضافه بار اطلاعاتی، بیش از حد متوسط نقش دارد.
- از نظر کاربران، جهانی شدن در کاهش میزان فقر اطلاعاتی از بعد خلأ اطلاعاتی، بیش از حد متوسط نقش دارد.
- از نظر کاربران، جهانی شدن در افزایش میزان فقر اطلاعاتی از بعد نابرابری اطلاعاتی، بیش از حد متوسط نقش دارد.
- از نظر کاربران، جهانی شدن در افزایش میزان فقر اطلاعاتی از بعد شکاف دیجیتالی، بیش از حد متوسط نقش دارد.

۱-۵. تعاریف عملیاتی و مفهومی

۱-۵-۱. فقر اطلاعاتی

فقر اطلاعاتی به عنوان شرایطی تعریف شده است که در آن افراد و جوامع در بافتی خاص، فاقد مهارت‌ها، توانایی‌ها و ابزارهای لازم برای دسترسی مطلوب به اطلاعات یا تغییر و به‌کارگیری بهینه آن هستند، این وضعیت بیشتر شامل فقدان اطلاعات لازم و زیرساخت اطلاعاتی مناسب است (بریتز، ۲۰۰۴). در این پژوهش منظور از فقر اطلاعاتی، وضعیتی است که در آن کاربران (دانشجویان تحصیلات تکمیلیات دانشگاه بیرجند) به اطلاعات و تفسیر و کاربرد مناسب آن برای برآوردن نیازهای انسانی، دسترسی کارآمد ندارند، در این‌جا باید متذکر شد که بین احساس فقر با خود فقر تفاوت وجود دارد و در این پژوهش تأکید بر روی خود فقر اطلاعاتی و میزان آن است که شامل چهار شاخص، اضافه بار اطلاعاتی، خلأ اطلاعاتی، نابرابری اطلاعاتی و شکاف دیجیتالی می‌باشد.

۱-۵-۱-۱. اضافه‌بار اطلاعاتی

اضافه بار اطلاعاتی، زمانی اتفاق می‌افتد که حجم اطلاعاتی که در یک مدت زمان کوتاه دریافت می‌کنیم، بیش از توان ما برای پردازش، درک و حل آن به نحو ارزشمند و پرمعنایی باشد (نژادایرانی، رجب‌زاده، ۱۳۸۸). در این پژوهش منظور از اضافه بار اطلاعاتی، ارائه اطلاعات تکراری و بلا استفاده است که از طریق گویه‌های ۱ تا ۷ سنجیده می‌شود.

۱-۵-۱. خلا اطلاعاتی

در این پژوهش منظور از خلا اطلاعاتی، عدم وجود اطلاعات چاپی و الکترونیکی برای رفع نیازهای یک فرد است که از طریق گویه‌های ۸ تا ۱۴ سنجیده می‌شود.

۱-۵-۳. نابرابری اطلاعات

در این پژوهش منظور از نابرابری اطلاعات، نابرابری در دسترسی و استفاده از اطلاعات در مقایسه با میانگین وضعیت جامعه جهانی (استانداردهای پذیرفته‌شده از نظر کاربران) است که از طریق گویه‌های ۱۵ تا ۲۱ سنجیده می‌شود.

۱-۵-۴. شکاف دیجیتالی

شکاف دیجیتالی به معنای نابرابری‌های موجود میان کشورهای مختلف جهان در دسترسی و بهره‌گیری آنان از فناوری اطلاعات و ارتباطات در جهت توسعه اقتصادی، اجتماعی و غیره است (نورزاد، ۱۳۹۱). شکاف دیجیتالی اختلاف سطح در دستیابی به امکانات سخت‌افزاری و تجهیزات نرم‌افزاری در بهره‌وری از دانش و معرفت روزآمد در سطح ملی و بین‌المللی است (شعبانی، ۱۳۸۳). در این پژوهش منظور از شکاف دیجیتالی، نابرابری در دسترسی و استفاده از فناوری اطلاعات و ارتباطات در مقایسه با میانگین وضعیت جامعه جهانی (استانداردهای پذیرفته‌شده از نظر کاربران) است که از طریق گویه‌های ۲۲ تا ۲۸ سنجیده می‌شود.

۱-۵-۲. جهانی شدن

جهانی شدن فرایندی است که منجر به از بین رفتن مرزهای سیاسی، افزایش میانگین همگرایی بین جوامع و مؤسسات، گسترش و سهولت نقل و انتقال اطلاعات و تولیدات میان کشورها در سطح جهانی و حذف اندیشه زمان و مکان خواهد شد (میرمحمدی، ۱۳۸۱). افزایش شمار پیوندها و ارتباطات متقابل که فراتر از دولت‌ها (و در نتیجه فراتر از جوامع) دامن می‌گستراند و نظام جدید جهانی را می‌سازند، به فرایندی اطلاق می‌شود که از طریق آن حوادث، تصمیمات و فعالیت‌های یک بخش از جهان می‌تواند نتایج مهمی برای افراد و جوامع در بخش‌های بسیار دور کره زمین در بر داشته باشد (صباغیان و فیروزی، ۱۳۸۳). در این پژوهش جهانی شدن پدیده‌ای است که محل‌های دور از هم را چنان به هم ربط می‌دهد که هر واقعه تحت تأثیر رویدادهایی که با آن فرسنگ‌ها فاصله دارد شکل می‌گیرد و باعث انتقال سریع داده‌ها، کمرنگ شدن مرزهای ملی و طرح مباحث جهانی و فراگیر جهان شمول شده‌است که از طریق پرسشنامه دوم نقش آن را در پدیده فقر اطلاعاتی سنجیده‌ایم (آل راد هام^۱، ۲۰۰۶).

¹ Al-Rodhom

۱-۵-۳. رفتار اطلاعاتی

مجموعه فعالیت‌های انسان در ارتباط با منابع اطلاعاتی و مجراهای اطلاعاتی، شامل شناسایی منابع اطلاعاتی، جاییابی، جستجو و استفاده از آن‌ها برای رفع نیازهای اطلاعاتی، رفتار اطلاعاتی نامیده می‌شود (یمین فیروز و داورپناه، ۱۳۸۴). در این پژوهش، رفتار اطلاعاتی مفهومی مستقل از فقر اطلاعاتی در نظر گرفته نشده است، بلکه به عنوان زمینه متغیر فقر اطلاعاتی، مورد توجه قرار گرفته است. این به آن معنا نیست که فقر اطلاعاتی زیرمجموعه رفتار اطلاعاتی است بلکه به این معناست که در این مطالعه فقر اطلاعاتی در بستر رفتار اطلاعاتی مطالعه می‌شود.

۱-۵-۴. دانشجویان تحصیلات تکمیلی

منظور از دانشجویان تحصیلات تکمیلی در این پژوهش، دانشجویان کارشناسی ارشد و دکتری در چهار حوزه علوم انسانی و اجتماعی، علوم پایه، علوم کشاورزی و فنی مهندسی که در نیم‌سال دوم سال تحصیلی ۹۳-۱۳۹۲ مشغول به تحصیل می‌باشند.

فصل دوم

مبانی نظری و پیشینه پژوهش